Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

# भारतीय लोकशाहीचा प्रवास : ऐतिहासिक वारसा, वर्तमानकालीन आव्हाने आणि भविष्यकालीन दिशा

**प्रा. योगेश शांतीलाल पटेल**
पूज्य साने गुरुजी विद्या प्रसारक मंडळाचे, कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, शहादा, जिला नंदुरबार – 425409

**सारांश:**
भारतीय लोकशाहीचा प्रवास हा केवळ निवडणुका, सत्तांतर आणि राजकीय पक्षांच्या इतिहासापुरता मर्यादित नसून सामाजिक, आर्थिक, घटनात्मक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाशी संबंधित व्यापक प्रक्रिया आहे. 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतासमोर विविध धर्म, भाषा, जाती, प्रदेश आणि आर्थिक स्तर असलेल्या समाजाला लोकशाहीच्या घटनात्मक चौकटीत एकत्रित ठेवण्याचे आव्हान होते. 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्यघटना लागू झाल्यानंतर सार्वभौम लोकशाही प्रजासत्ताक, संसदीय शासनपद्धती, मूलभूत अधिकार, सामाजिक न्याय आणि संघराज्यवाद यांना संस्थात्मक आधार मिळाला. 1951-52 मधील पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून भारतीय लोकशाहीने अनेक महत्त्वाचे टप्पे पार केले. काँग्रेसचे दीर्घकालीन वर्चस्व, 1967 नंतरची वाढती राजकीय स्पर्धा, 1975-77 ची आणीबाणी, 1989 नंतरचे आघाडीचे राजकारण, मंडल आयोगानंतर सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाचा विस्तार, 1991 नंतरचे आर्थिक उदारीकरण आणि 2014 नंतरचे बहुमताधारित राजकारण या प्रक्रियांमुळे भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप सातत्याने बदलत गेले.
वर्तमान काळात भारतीय लोकशाहीसमोर व्यापक जनसहभाग, महिलांचा वाढता सहभाग, डिजिटल प्रशासन आणि विकासाभिमुख राजकारण या सकारात्मक शक्यता आहेत. त्याचबरोबर राजकीय ध्रुवीकरण, निवडणुकीतील आर्थिक प्रभाव, दिशाभूल करणारी माहिती, सामाजिक-आर्थिक विषमता आणि लोकशाही संस्थांच्या स्वायत्ततेचे प्रश्न ही महत्त्वाची आव्हाने आहेत. 2024 च्या लोकसभा निवडणुकीचे विस्तृत सांख्यिकीय अहवाल भारतीय निवडणूक आयोगाने प्रसिद्ध केले आहेत. भविष्यात भारतीय लोकशाही अधिक समावेशक, पारदर्शक, उत्तरदायी आणि घटनात्मक मूल्यांशी बांधील राहणे आवश्यक आहे.

**मुख्य शब्द:**
भारतीय लोकशाही, भारतीय राज्यघटना, लोकशाही राष्ट्रनिर्मिती, सार्वत्रिक मताधिकार, निवडणूक प्रक्रिया, राजकीय परिवर्तन, सामाजिक न्याय, संघराज्यवाद, आघाडीचे राजकारण, डिजिटल लोकशाही, राजकीय ध्रुवीकरण, नागरिक सहभाग, घटनात्मक मूल्ये.

**प्रस्तावना:**
भारताची लोकशाही ही स्वातंत्र्यानंतर अचानक निर्माण झालेली व्यवस्था नसून तिच्यामागे स्वातंत्र्य चळवळीतील राजकीय सहभाग, सामाजिक सुधारणा, प्रतिनिधित्वाची मागणी आणि स्वराज्याची

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

संकल्पना यांचा दीर्घ इतिहास आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर या अनुभवांना घटनात्मक आणि संस्थात्मक स्वरूप देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य भारतीय राज्यघटनेने केले. भारतासारख्या विविधतापूर्ण देशात लोकशाहीची स्थापना करणे हे मोठे आव्हान होते. फाळणीमुळे निर्माण झालेली अस्थिरता, गरिबी, निरक्षरता, जातीय विषमता आणि प्रादेशिक विविधता या परिस्थितीत भारताने सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारावर आधारित लोकशाही स्वीकारली. या निर्णयामुळे सामाजिक आणि आर्थिक विषमता असतानाही प्रत्येक नागरिकाला समान राजकीय अधिकार प्राप्त झाला.

भारतीय लोकशाहीचा अभ्यास करताना केवळ निवडणुकीतील विजय-पराजय पाहणे पुरेसे नाही. राजकीय पक्ष, सामाजिक चळवळी, न्यायपालिका, संसद, माध्यमे, आर्थिक धोरणे, संघराज्यवाद आणि नागरिकांचा सहभाग यांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत लेखात भारतीय लोकशाहीच्या ऐतिहासिक प्रवासाचा आढावा घेऊन वर्तमानातील प्रमुख आव्हाने आणि भविष्यकालीन दिशा यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

**1. राज्यघटनात्मक पायाभरणी आणि लोकशाही राष्ट्रनिर्मिती:**

भारतीय राज्यघटना ही भारतीय लोकशाहीची मूलभूत चौकट आहे. प्रस्तावनेतील न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये भारतीय लोकशाहीच्या वैचारिक पायाभरणीचे प्रतिनिधित्व करतात. संसदीय शासनपद्धती, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था, संघराज्यीय रचना, मूलभूत अधिकार आणि राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वांमुळे लोकशाहीला व्यापक घटनात्मक आधार मिळाला. राजकीय समानतेच्या दृष्टीने सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार हा अत्यंत महत्त्वाचा निर्णय होता. सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात असतानाही प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. त्यामुळे लोकशाहीचा आधार केवळ शिक्षित किंवा आर्थिकदृष्ट्या सक्षम वर्गापुरता मर्यादित राहिला नाही.

राज्यघटनेने केंद्र आणि राज्यांमध्ये अधिकारांचे विभाजन करून संघराज्यीय रचना निर्माण केली. काळानुसार राज्यांच्या राजकारणाचे महत्त्व वाढले आणि भारतीय संघराज्यवाद अधिक बहुआयामी बनला.

**2. पहिली सार्वत्रिक निवडणूक आणि लोकशाहीचा प्रारंभ:**

1951-52 मधील पहिली सार्वत्रिक निवडणूक भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील ऐतिहासिक घटना होती. मोठ्या प्रमाणातील निरक्षरता, मर्यादित दळणवळण आणि विशाल भौगोलिक क्षेत्र असूनही भारताने निवडणूक प्रक्रिया यशस्वीपणे पार पाडली.[1] या निवडणुकीमुळे सामान्य नागरिकाला शासननिर्मितीत प्रत्यक्ष भूमिका मिळाली. निवडणूक ही केवळ राजकीय नेत्यांची प्रक्रिया न राहता सामान्य नागरिकाच्या राजकीय अधिकाराचा भाग बनली.

आज निवडणूक व्यवस्थेचा विस्तार पाहिल्यास या पहिल्या निवडणुकीचे ऐतिहासिक महत्त्व अधिक स्पष्ट होते. भारतीय निवडणूक आयोगाच्या अधिकृत संकेतस्थळावर 2024 च्या लोकसभा निवडणुकीचे मतदार, मतदान केंद्रे, उमेदवार, पक्ष आणि मतदानाची आकडेवारी स्वतंत्र अहवालांद्वारे उपलब्ध आहे.

**3. काँग्रेसचे वर्चस्व आणि राजकीय स्थैर्य:**

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या काही दशकांत काँग्रेसचे भारतीय राजकारणावर वर्चस्व राहिले. स्वातंत्र्य चळवळीतील नेतृत्व, देशव्यापी संघटनात्मक जाळे आणि विविध सामाजिक समूहांना सामावून घेण्याची क्षमता यामुळे काँग्रेसला व्यापक जनाधार मिळाला. मात्र काँग्रेसचे वर्चस्व म्हणजे विरोधी राजकारणाचा अभाव नव्हता. समाजवादी, कम्युनिस्ट, जनसंघ आणि इतर राजकीय पक्षांनी पर्यायी विचार मांडले. 1967 नंतर अनेक राज्यांमध्ये काँग्रेसला सत्तेपासून दूर व्हावे लागले.[2] त्यामुळे बहुपक्षीय स्पर्धेला आणि राज्यस्तरीय राजकारणाला अधिक महत्त्व मिळाले. या टप्प्यापासून भारतीय लोकशाहीमध्ये सत्ताधारी पक्षाच्या वर्चस्वाला पर्याय निर्माण होण्याची प्रक्रिया अधिक वेगाने पुढे गेली.

**4. आणीबाणी आणि लोकशाहीची कसोटी:**

1975 ते 1977 हा भारतीय लोकशाहीतील अत्यंत संवेदनशील कालखंड होता. आणीबाणीच्या काळात नागरी स्वातंत्र्यांवर निर्बंध आले आणि विरोधी राजकीय नेतृत्व व माध्यमांच्या स्वातंत्र्याशी संबंधित गंभीर प्रश्न निर्माण झाले. या कालखंडाने लोकशाही संस्थांच्या स्वायत्ततेचे महत्त्व अधोरेखित केले. लोकशाही म्हणजे केवळ निवडणूक नव्हे, अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य, न्यायालयीन संरक्षण, विरोधी मतांचा अधिकार आणि संस्थात्मक नियंत्रण-तोल हेही तिचे महत्त्वाचे घटक आहेत.

1977 च्या निवडणुकीत सत्तांतर झाले. या घटनेने भारतीय मतदारांकडे सत्ताधारी पक्षाला नाकारण्याची प्रभावी लोकशाही क्षमता आहे, हे स्पष्ट केले. त्यामुळे आणीबाणीचा अनुभव भारतीय लोकशाहीसाठी एक महत्त्वाचा ऐतिहासिक धडा ठरला.

**5. प्रादेशिक पक्षांचा उदय आणि संघराज्यवाद:**

1980 आणि 1990 च्या दशकांत प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव वाढला. भाषा, प्रदेश, सांस्कृतिक ओळख, स्थानिक आर्थिक प्रश्न आणि सामाजिक प्रतिनिधित्व यांवर आधारित राजकीय शक्तींनी राष्ट्रीय राजकारणात महत्त्व प्राप्त केले.[3] 1989 नंतर आघाडी सरकारांचे महत्त्व वाढले. या प्रक्रियेमुळे प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रीय सत्तासमीकरणातील महत्त्वाचे घटक बनले. याचा सकारात्मक परिणाम म्हणजे विविध राज्यांच्या आकांक्षांना राष्ट्रीय पातळीवर प्रतिनिधित्व मिळाले.

मात्र आघाडीच्या राजकारणामुळे तात्कालिक सत्तासमीकरणे आणि धोरणात्मक तडजोडी यांनाही महत्त्व आले. तरीही भारतीय संघराज्यवादाच्या विकासात प्रादेशिक पक्षांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरली.

**6. सामाजिक न्याय आणि प्रतिनिधित्व:**

भारतीय लोकशाहीतील महत्त्वपूर्ण परिवर्तन सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाशी संबंधित आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांच्या प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न राष्ट्रीय राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आला. मंडल आयोगाच्या शिफारशींच्या अंमलबजावणीमुळे सामाजिक आणि राजकीय समीकरणांमध्ये बदल झाला.[4] विविध वंचित आणि मागास समूहांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळण्याची प्रक्रिया अधिक व्यापक झाली.

तथापि, सामाजिक न्याय केवळ राजकीय प्रतिनिधित्वापुरता मर्यादित न राहता शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, आर्थिक संधी आणि सामाजिक प्रतिष्ठेशी जोडला जाणे आवश्यक आहे. त्यामुळे प्रतिनिधित्व आणि वास्तविक सामाजिक परिवर्तन यांच्यातील दुवा मजबूत करणे भविष्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

**7. आर्थिक उदारीकरण आणि विकासाचे राजकारण:**

1991 नंतर भारताने आर्थिक उदारीकरणाची दिशा स्वीकारली. जागतिकीकरण, खासगीकरण, शहरीकरण आणि माहिती-तंत्रज्ञानाच्या विस्तारामुळे भारतीय समाज आणि राजकीय अपेक्षांमध्ये बदल झाला. मतदारांच्या अपेक्षांमध्ये विकास, रोजगार, पायाभूत सुविधा, शिक्षण, आरोग्य आणि सार्वजनिक सेवांना वाढते महत्त्व मिळाले. त्यामुळे विकासाभिमुख राजकारणाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले.

मात्र आर्थिक विकासाचे फायदे सर्व सामाजिक घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचले नाहीत. आर्थिक विषमता, रोजगाराची अनिश्चितता आणि ग्रामीण-शहरी दरी यांसारखे प्रश्न कायम राहिले. त्यामुळे आर्थिक वाढीसोबत समावेशक विकास आवश्यक आहे.

**8. वर्तमानातील लोकशाही आणि जनसहभाग:**

आज भारतीय लोकशाहीमध्ये नागरिकांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. निवडणूक प्रक्रियेचा विस्तार, महिलांचा वाढता सहभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील प्रतिनिधित्व आणि सामाजिक माध्यमांवरील राजकीय संवाद यामुळे लोकशाहीचा सामाजिक आधार व्यापक झाला आहे. डिजिटल माध्यमांमुळे नागरिकांना राजकीय नेते आणि शासनसंस्थांशी थेट संवाद साधण्याची संधी मिळते. मात्र माहितीच्या वेगासोबत चुकीची माहिती आणि दिशाभूल करणाऱ्या सामग्रीचा धोका वाढला आहे.

म्हणून माहितीपूर्ण नागरिकत्व ही आजच्या लोकशाहीची महत्त्वाची गरज आहे. नागरिकांनी राजकीय माहितीचा स्रोत आणि विश्वसनीयता तपासण्याची सवय विकसित करणे आवश्यक आहे.

**9. भारतीय लोकशाहीसमोरील वर्तमानकालीन आव्हाने:**

भारतीय लोकशाहीसमोरील पहिले मोठे आव्हान म्हणजे राजकीय ध्रुवीकरण. धर्म, जात, भाषा आणि प्रदेश यांच्या आधारे होणारे तीव्र विभाजन सामाजिक सलोख्यावर परिणाम करू शकते. दुसरे आव्हान म्हणजे निवडणुकीतील आर्थिक प्रभाव. वाढत्या निवडणूक खर्चामुळे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आणि सामान्य उमेदवारांमधील राजकीय स्पर्धेची समानता प्रभावित होण्याची शक्यता असते. तिसरे आव्हान म्हणजे संस्थात्मक स्वायत्तता. निवडणूक आयोग, न्यायपालिका, संसद आणि माध्यमे यांसारख्या संस्थांवरील सार्वजनिक विश्वास टिकवणे आवश्यक आहे. चौथे आव्हान म्हणजे सामाजिक आणि आर्थिक विषमता. मतदानाचा अधिकार समान असला तरी शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि आर्थिक साधनांमधील असमानता राजकीय समानतेच्या वास्तविक परिणामांवर मर्यादा आणू शकते.[5]

**10. राज्यघटनात्मक मूल्यांचे संरक्षण:**

भारतीय लोकशाहीचे भविष्य राज्यघटनात्मक मूल्यांच्या संरक्षणाशी जोडलेले आहे. बहुमताला शासन करण्याचा अधिकार असला तरी ते घटनात्मक मर्यादांमध्ये असणे आवश्यक आहे. 1973 मधील केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य या ऐतिहासिक प्रकरणातून मूलभूत रचना सिद्धान्त विकसित झाला.[6] सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकृत नोंदींमध्ये या प्रकरणाचा समावेश असून, भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने या निर्णयाला महत्त्व आहे. यावरून लोकशाही म्हणजे केवळ बहुमताचे शासन नसून बहुमतासोबत नागरिकांचे अधिकार, घटनात्मक मर्यादा आणि स्वतंत्र संस्था यांचे संरक्षण होय.

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

**11. भविष्यकालीन दिशा:**

भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम करण्यासाठी काही दिशांचा विचार करणे आवश्यक आहे. प्रथम, निवडणूक सुधारणांमध्ये पारदर्शकता वाढवणे आवश्यक आहे. राजकीय निधी, निवडणूक खर्च आणि उमेदवारांची माहिती नागरिकांना सहज उपलब्ध असावी. दुसरे, संसदीय कामकाजाची गुणवत्ता वाढवणे गरजेचे आहे. विधेयकांवर सखोल चर्चा आणि संसदीय समित्यांचा प्रभावी वापर आवश्यक आहे.

तिसरे, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण करणे गरजेचे आहे. लोकशाहीचा अनुभव नागरिकांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात स्थानिक पातळीवर मिळतो. चौथे, महिला आणि तरुणांचा राजकीय सहभाग अधिक वाढवणे आवश्यक आहे. पाचवे, डिजिटल लोकशाहीमध्ये जबाबदार तंत्रज्ञानाचा वापर करणे गरजेचे आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सामाजिक माध्यमे आणि डिजिटल प्रचाराच्या काळात माहितीची सत्यता आणि नागरिकांच्या डिजिटल अधिकारांचे संरक्षण महत्त्वाचे ठरेल.

**निष्कर्ष:**

भारतीय लोकशाहीचा प्रवास हा सातत्याने बदलणाऱ्या भारतीय समाजाचा राजकीय आरसा आहे. राज्यघटनेची निर्मिती आणि सार्वत्रिक मताधिकारापासून काँग्रेसच्या वर्चस्वापर्यंत, आणीबाणीपासून लोकशाही पुनर्स्थापनेपर्यंत, आघाडीच्या राजकारणापासून बहुमताधारित राजकारणापर्यंत भारतीय लोकशाहीने अनेक टप्पे पार केले आहेत. या प्रवासात भारतीय मतदार हा लोकशाहीचा केंद्रबिंदू राहिला आहे. निवडणूक प्रक्रियेचा विस्तार, महिलांचा सहभाग, प्रादेशिक प्रतिनिधित्व आणि सामाजिक न्यायाच्या राजकारणामुळे भारतीय लोकशाही अधिक व्यापक झाली आहे.

तथापि, लोकशाहीची गुणवत्ता केवळ नियमित निवडणुकांवर अवलंबून नसते. स्वतंत्र संस्था, सामाजिक न्याय, आर्थिक समावेशकता, मुक्त सार्वजनिक चर्चा, माहितीची विश्वसनीयता आणि घटनात्मक मूल्यांचे संरक्षण हे लोकशाहीचे आधार आहेत.

भविष्यात भारतीय लोकशाहीची दिशा "घटनात्मक मूल्ये + समावेशक विकास + सक्षम संस्था + विकेंद्रीकरण + माहितीपूर्ण नागरिक सहभाग + जबाबदार तंत्रज्ञान" या समन्वयावर आधारित असणे आवश्यक आहे. भारतीय लोकशाहीचे भविष्य केवळ राजकीय नेतृत्वाच्या हातात नसून नागरिक, संस्था आणि समाज यांच्या सामूहिक जबाबदारीवर अवलंबून आहे.

**संदर्भसूची :**

1. घांगरेकर, चि. ग. भारतीय राज्यघटना : स्वरूप व राजकारण. श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2010, पृ. क्र. 34.
2. आंबेडकर, बाबासाहेब; शिंदे, विजय (अनु.). भारतीय राज्यघटना. श्री गजानन बुक डेपो, मुंबई, 2019, पृ. क्र. 29.
3. कुलकर्णी, अंजली. भारतीय राज्यघटना समजून घेताना. सकाळ प्रकाशन, पुणे, 2019, पृ. क्र. 37.
4. जोशी, सुधाकर. भारतीय शासन आणि राजकारण. विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2015, पृ. क्र. 36.
5. Kothari, Rajni. Politics in India. Little, Brown and Company, Boston, 1970, Page No. 223.
6. भारताचे सर्वोच्च न्यायालय. His Holiness Kesavananda Bharati v. State of Kerala. भारताचे सर्वोच्च न्यायालय, नवी दिल्ली, 1973, पृ. क्र. 02 (1973 Supp. SCR).